

„INDIVIDUALYBĖS FORMOS PO KOSMINIU GAUBTU“: VYDŪNO IR ČIURLIONIO KŪRYBOS SĄSAJOS

Aušra Martišiūtė-Linartienė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Lietuva

Vydūno (Vilhelmas Storostas, 1868-1953), dramaturgo, teosofo, Mažosios Lietuvos kultūros veikėjo ir Mikalojaus Konstantino Čiurlionio kūrybos sąsajos tyrinėtojų buvo pastebėtos dar XX a. pradžioje. Stasys Šalkauskis išvelgia artimą dvasinę giminystę ir meninę raišką: „Tarp šių dviejų žmonių, veikiančių tokiose skirtingose srityse, vis dėlto matyti artima dvasinė giminystė. Tą vietą, kokią užėmė Vydūnas šiuolaikinėje literatūroje, Čiurlionis užima vaizduojamajame mene. [...] Jau Vydūnui labai svarbi žodžių garsinė ir vaizdinė išraiška, kartais netgi sąskaita minties, kuri dėl to tampa išžėsta ir miglota...“ (Šalkauskis, *Sur les confins de deux mondes*, 1919, [psl. 184]). Kosminė dimensija, išskylanti Vydūno ir Čiurlionio kūryboje, Šalkauskio kildinama iš pažinties su Rytų kultūra: „Vydūnas, išaugęs vakarietiško aktyvumo vokiškame krašte, svėrėsi į rytietinę kontempliaciją. Čiurlionis, susidūręs su vakarietiškos kultūros individualizmu lenkuose, pasinešė į kosminį universalizmą, būdingą Rytų filosofijai“ (Šalkauskis, *Sur les confins de deux mondes*, 1919, [psl. 185]).

Stasys Yla aktualizuoja Šalkauskio knygą XX a. antroje pusėje, išskirdamas „bendrąsias idėjas“ ir konkrečius kūrinius. Viena iš jų - tai gyvoji pasaulio vienybė ir ėjimas-kilimas į tobulybę - galutinį grožį. *Jūros sonatoje* galima esą atpažinti tezės, antitezės ir sintezės dialektiką. Čia esąs panašumas su Vydūno trilogija *Prabočių šešėliai* (Yla, M. K. Čiurlionis, 1984, [psl. 57]).

Vytautas Kavolis studijoje *Sąmoningumo trajektorijos* Vydūno ir Čiurlionio kūrybą apibūdina vaizdinga individualybės formų po kosminiu gaubtu metafora, pasitelkta ir šio tyrimo antraštėje. Kavolis abu menininkus priskiria antrajai sąmoningumo struktūrai, susiformavusiai maždaug tarp 1905–1922 m. Jai būdingas intymesnis susidomėjimas „savo paties (asmenine ir tautine) individualybe, ir kartu, kontempliatyviai ar audringu mostu, liejamas į kosmosą už bet kokios ortodoksijos ribų. Naujasis sąmoningumas gimsta įtampos tarp asmeniškai ir tautiškai individualių kūrybos formų ieškojimo ir problemiškesnio santykio su visatos gelmėmis pajautimo.“ (Kavolis, *Žmogus istorijoje*, 1994, [psl. 142–150]).

Kilimo nuo žemės į kosminę erdvę kryptis akcentuota ir Vaclovo Bagdonavičiaus, kuris Vydūno ir Čiurlionio kūrybos paralelę pasitelkia kaip XXI a. aktualų argumentą, pagrindžiantį lietuvių tautinės kultūros sąsajas su globalaus pasaulio kultūra: „lietuvių kultūra su Vydūno literatūros, filosofijos kūriniais, su M. K. Čiurlionio paveikslais peržengia tautos ir Vakarų pasaulio

ribas, susisieja su Rytų civilizacijomis, kosminės visatos vizijomis“ (*Vydūnas und deutsche Kultur*, 2018, [psl. 12]).

Tyrinėtojai reflektuoja, Kavolio žodžiais tariant, kosminio gaubto dėmenį Vydūno ir Čiurlionio kūryboje. Šiame tyrime dėmesį sutelksime į individualybės formas – panašią, tapačią reikšmę turinčius dramos kūrinių ir paveikslų vaizdinius, kurie liko anapus bendresnių išvalgų, nepateko į tyrinėtojų akiratį. Lyginamajam tyrimui pasirinktos Vydūno dramos ir tekstai, analizuojantys ir vertinantys Čiurlionio kūrybą ir Čiurlionio laišakai, paveiksiai, Sofijos Kymantaitės tekstai.

Čiurlionis turėjo gerai žinoti Vydūno trilogiją *Probočių šešėliai*. 1908 m. jis emociškai dalijasi įspūdžiais iš Peterburgo lietuvių teatrinio gyvenimo keliuose laiškuose Sofijai Kymantaitei, ką tik pasirodžiusios Vydūno trilogijos recenzijoje rašiusiai: „Kaip ramu ir gera skaityti: nestumia tavęs niekas žemyn, tik kelia į aukštį ir kilti ragina. Įkvėpimo veikalas.“ (Kymantaitė, „Vydūno ‘Probočių šešėliai’“, *Viltis*, 1908, [psl. 3]).

Čiurlionis pasakoja apie pasirengimą Vydūno trilogijos *Probočių šešėliai* vaidinimui: „[N]uėjau į Serpuchovskio 10, į Lietuvių Studentų Meninės-Draminės, ne visai subrendusios, tačiau Bręstančios Draugijos susirinkimą. [...] turėjo statyti net Vydūno „Vėtrą“ ir „Angą“. Sėdėjau kaip ant adatų, nes ketinta tuos veikalus sutrumpinti, perdirbti, pritaikyti, pridėti chorą, paleisti balioną ir kitus efektingus dalykus. Viskas pasibaigė 12-ą nakties.“ (Čiurlionis, *Laiškai Sofijai*, 2011, [psl. 112]). Kitame laiške tęsia pasakojimą: „[A]tėjo Moravskis ir ištempė mane į susirinkimą, iš kurio grįžau baisiai susierzinęs. Susikivirčiau su vienu litvosu, režisierium Žilinsku. Dalykas buvo toks: lietuviai studentai rengia vakarą, stato Vydūno „Angą“, kurią Žilinskas nori sutrumpinti, pridėti muziką, t. y. chorą, „Lietuva, Tėvyne mūsų“ etc. etc. Aš pasipriešinau. [...]

Zosele, bet Tu nekaltini manęs, tiesa? Jaučiu, kad net pagiri ir glostai man gaurus, nes aš iš tikrųjų negalėjau kitaip pasielgti.“ (Čiurlionis, *Laiškai Sofijai*, 2011, [psl. 126]).

Laiškai leidžia daryti prielaidą, kad Vydūno trilogija Čiurlioniui buvo ne tik žinoma, bet ir labai artima, dėl kurios tinkamo įkūnijimo teatro scenoje buvo verta kovoti, suburti kovotojų pajėgas: „Buvau lietuvių vakare - *horrendum!* Kaip gerai, kad neleidai man jame dalyvauti. Jovalas! [...] Vydūno *Angoje* Daiva buvo tokia storulė, kad net baisu žiūrėti. Nepyk, kad Tau tokius niekus rašau“ (Čiurlionis, *Laiškai Sofijai*, 2011, [psl. 120]). Čiurlionio reakciją paaiškina Sofijos tekstas: „Daiva – Genijus – kas tai, – „ar tautos siela? ir taip ir ne... Tai pilnai tautos dvasia ir dar daugiau, tai giliausias, visuotinas, žmogaus gyvos sielos išreiškimas. Pažinti tą genijų duota tik tiems, kurie trokšta ir ieško, pažinus randasi neapsakomas malonus tikrumas, savo takų žinojimas“, - samprotauta Kymantaitės kitoje Vydūno kūrinių recenzijoje

(Čiurlionienė-Kymantaitė, „Vydūno ‘Probočių šešėliai’“, in: *Aušrinė*, 1911, [psl. 17]). Peterburge vaidinimą matė ir muzikos studentai Juozas Tallat-Kelpša ir Stasys Šimkus. Visi trys tuoj po vaidinimo sudarė sąjungą: „Nusprendėm visomis jėgomis neleisti, jei kas nors panašaus kada ketintų pasikartoti.“ (Čiurlionis, *Laiškai Sofijai*, 2011, [psl. 140]).

„Apie Čiurlionies kūrybą daug turėčiau pasakyti“, – 1936 m. rašė Vydūnas („Vydūno laiškai“, *Literatūra*, 1970, [psl. 128]). Pasak Bagdonavičiaus, Čiurlionį savo akiratyje Vydūnas regėjo kaip tikrą bendražygį (Bagdonavičius, „M. K. Čiurlionis Vydūno interpretacijos prizmėje“, *Humanistica*, 2001, [p. 98]).

Po II lietuvių dailės parodos parašytame straipsnyje Vydūnas pagrindinį dėmesį skiria Čiurlionio paveikslams: „Č. vaizdai įžymūs. Ir padarė daug kalbų, net sužadino aukštai sklaidančias svajones. Todėl jau reikia čia sustoti ir į vaizdus geriausiai pasižiūrėti.“

Parodoje Vydūnas matė *Pavasario* ir *Saulės* sonatas, *Žvaigždyną (Zodiaką)*, du triptikus - *Raigardą* ir *Mano kelią*, aštuonių paveikslų ciklą *Žiema* ir *Žinią, Mintį, Mišką, Naktį, Liūdesį, Garsą, Ilgesį, Bičiulystę, Praeitį, Tylą, Pareigą, Maldą, Žaliąjį laivą*.

Vydūnas atskleidžia esminę kūrėjų bendrumo sritį – vizionieriškumą, regėtojo galias (slapyvardžio šaknis Vyd- reiškia išvydusįjį, regintįjį): „Čiurlionis buvo regėtojas. Ir jis pastebėjo slėpiningųjų gyvenimo galių veikimus ir sąveiksmius. Juos priėti protavimu negalima“ („Vydūno laiškai“, *Literatūra*, 1970, [psl.128]). Kūrybos vizionieriškumo svarbą parodo nuolatinis Vydūno dėmesys Čiurlionio paveiksluose išreikštoms vizijoms, minties tikslinimas: 1908 m. plačiai rašoma apie „astralinių“ regėjimų prigimtį („Yra tai anie, sakysime, gamtiški virpėjimai, kurie, mums bemiegant ir besapnuojant, apsireiškia kaip sapnų pavidalai, - bundant, kaip mūsų jausmai, geismai, pasibaimijimas, išgąstis ir t. t. Kas tuos virpėjimus sąmoningiau, negu paprastai, regi, kas tą dovaną turi juos regėti, - tasai pažįsta tokius pavidalus ir žino, jog tai jausmų, geismų pavidalai.“ (Vydūnas Tilžiškis, „Iš kelionės“, in: *Vilniaus žinios*, 1908, Nr. 188, [psl. 2-3]). Tuo tarpu netrukus po dailininko mirties, paveikslai traktuojami kaip transcendentinės būties ženklai: „vaizdų linijos, pavidalai ir spalvos yra simbolai anapus šio pasaulio esančių dalykų, esančio gyvenimo“, pastebimas Čiurlionio dailės lietuviškumas: „Rodos rimtai mėgindami tikrai išrasime, kad mes, lietuviai, daugiau negu kitos tautos linkę simbolais apsireikšti. O tuo tarpu M.K.Tšiurlanis, nežiūrint į turinį jo vaizdų, pasirodė lietuviu“ (Vds. „Keli lietuviai dailininkai“, *Jaunimas*, 1911, [psl. 11]). Būtent taip lietuviškumą jautėsi išreiškias savo kūryboje ir pats Vydūnas (Bagdonavičius, „M. K. Čiurlionis Vydūno interpretacijos prizmėje“, *Humanistika*, 2001, Nr. 2, [psl. 95-98]). Čiurlionio kūrybos lietuviškumą ir, ypač, transcendentinį pobūdį Vydūnas akcentavo M.Vorobjovo

knygos „M.K.Čiurlionis der litauischer Maler und Misiker“ recenzijoje: „Menininkas iškilo su savo kūrimu iš erdvinės ir laikinės būties į bekraštybę ir pagaliau net anapus josios, toli palikdamas už savęs visą žinomąjį paprastai patiriamą gyvenimą, jei prieitų esamąją, esmingąją tylą. Ji, turi būt, mūsų menininkui nuostabiai skambėjo.“ (Vds. „M.K.Čiurlionis – tautiškas menininkas“, *Lietuvos aidas*, 1939.04.01, [psl. 17]).

Kaip ir daugeliui XX a. pradžios menininkų, Vydūnui ir Čiurlioniui „rūpėjo religinio ir kultūrinio sinkretizmo idėjos“ (Andriušytė-Žukienė, M.K. Čiurlionis, 2004, [psl. 91]), lietuvių ir Rytų kultūrų bendrumo pajauta. Čiurlionis rašo apie Peterburgo muziejus, kur „yra tokių senų asirietišku plytų su tokiais baisiais sparnuotais dievais, kuriuos (nežinau iš kur), bet rodosi man, kad pažįstu puikiai ir kad tai yra mano dievai“ (Čiurlionis, *Laiškai Sofijai*, 1973, [psl. 49]). Liudo Gira liudijimu, Čiurlionis kalbėjo apie panašumą tarp lietuviškų svirnių ir budistų pagodų: „Matei juk Tamsta mūsų klėtis - svirnelius – koks jų kraigų, stogų panašumas į indų ir kinų bažnyčias, rodos, paimtos ir atvežtos čia iš tolimiausių Azijos kraštų“ (Gira, „Žiupsnelis prisiminimų“, in: *Viltis*, 1911, nr. 41, [psl. 8]).

Vydūnas rašo apie Čiurlionio dailės savybę kalbėti spalvomis bei atspalviais (spalvų veikimu pagrįstas Vydūno trilogijos *Amžina ugnis* prologas *Liepsnų ryto giesmė* ir epilogas *Liepsnų vakaro giesmė*): „Tai pastebėję, turime atsiminti, jog kiekviena spalva yra sau ypatingas virpėjimas, sakysime: šviesos virpėjimas, kaip kiekvienas balsas – ypatingas oro sujudimas. Kiekviena spalva sužadina tam tikrą sau jausmą“ (Vydūnas Tilžiškis, „Iš kelionės“, in: *Vilniaus žinios*, 1908, Nr. 187, [psl. 2-3]). Pabrėžia Čiurlionio gebėjimą spalvomis sukelti stiprų muzikinį įspūdį, panašiai kaip „omenyje girdima muzika sukelia pavidalus“ („Vydūno laišakai“, *Literatūra*, 1970, [psl. 188]).

Vydūno ir Čiurlionio kūriniai sieja minties ir raiškos panašumas: Čiurlionio paveikslų (sonatos, *Amžinybė*, *Aukuras*, *Rex*) „mintis dažniausiai yra simbolistinė, vaizdo struktūra abstrakti, o smulkesnieji elementai pabrėžtinai konkretūs. [...] M. K. Čiurlionio paveikslams, turintiems sąlytį su abstrakcija, būdingas meninės sandaros dvilypumas: kompoziciniu struktūriniu matmeniu – dėl erdvės sprendimų ir muzikos elementų – jie abstraktūs, tačiau savo „žodynu“ – detalėmis, vaizdiniais elementais – konkretūs ir išsiskiriantys empirinėje tikrovėje.“ (Andriušytė-Žukienė, M.K. Čiurlionis, 2004, [psl. 190]). Tokio pobūdžio yra Vydūno dramos, pavyzdžiui, trilogijoje *Probočių šešėliai* žmogaus dvasinio tobulėjimo mintį reiškia konkretūs kovų su kryžiuočiais, baudžiavos, tautinio atgimimo vaizdai.

Vydūnas parodoje išskiria Čiurlionio paveikslą „Žinia“ („Garsas“), kur pastebi jam artimą kūrybos paskirties supratimą – sužadinti žmogaus dvasios kilimą, giedrumą. Šis paveikslas „ne tiek šviečias, kiek skambas“, „Čia galima žiūrėti be sustojimo. Nepasijusi prislėgtas, skaudžiamas, bet

bus tau, lyg girdi aušros sušvitimą, saulės užtekėjimą arba lyg regi jūrų amžinąjį griausmą.“ (Vydūnas Tilžiškis, „Iš kelionės“, in: *Vilniaus žinios*, 1908, Nr. 188, [psl. 2-3]).

Vydūno ir Čiurlionio kūrybos sąsajos reiškiasi ir vaizdinių, motyvų giminyste. Individualybės formos po kosminiu gaubtu įkūnijamos *kelionės motyve*. Čiurlionis kalba apie „dvasinius, sielos dalykus, apie žmogaus sielos kelionę“ (Andriušytė-Žukienė, *M. K. Čiurlionis*, 2004, [psl. 93]). Vydūnui žmogaus kelionė – vidaus gyvėjimas (Tautvydos kelionė per amžių amžius *Probočių šešėliuose*, Grožvydos kelionė *Amžinoj ugnį*, Vidės kelionė *Jūrų varpuose* ir kelionių motyvai Čiurlionio triptikuose *Karalaičio kelionė, Pasaka, Mano kelias*).

Ypatingą reikšmę abiejų kūrėjų darbuose turi *saulė, šviesa*. Čiurlionio *Saulė* (1907), *Scherzo, Pasaka* (1909). Vydūno *Probočių šešėlių* finale vidinė personažo šviesa susilieja su saulės šviesa, kuri traukia daugybę žmonių: „žmonės, ypač jauni, telkiasi iš naujo labai didžiu skaitliu visose šalyse“, „suskamba galinga gaida, ir stojasi iš gilumos skaidri saulė“, į kurią pakyla šviesuliais virtę pagrindiniai personažai Tautvyda ir Daiva, visi žmonės gieda giesmę, džiaugdamiesi, kad „Nušvinta Lietuva visa! / Ir tarpsta, auga / žmonijos vienybė!“ (p. 429, 430).

Su dvasine šviesa saulė siejama Čiurlionio laiškuose ir dienoraščiuose: „kiek buvo saulės mumyse“, „reikia turėti šviesą su savimi, iš savęs, kad šviestum tamsybėse visiems ant kelio stovintiems, kad jie išvydę patys rastų šviesos savyje ir eitų savo keliu, kad nestovėtų tamsybėse lyg nežinodami, kur privalo eiti“ (Landsbergis, *M. K. Čiurlionio dailė*, 1976, [psl. 55–56]). Vydūnas ir Čiurlionis kalba apie dvasios, sąmonės šviesėjimą.

Čiurlionio paveikslus *Aukuras, Auka, Rex* (1909) tarsi komentuoja Vydūno dramose *aukurui* suteikiamos reikšmės: tai tautos gyvybės simbolis (misterijoje *Mūsų laimėjimas* deivė Laima atgaivina užgesusiam aukure gyvybės liepsną, pažadina visą Lietuvą), trilogijoje *Amžina ugnis* – jungtis tarp žemiškojo ir dieviškojo pasaulio (centrinis vaizdinys - aukuras ir iki jo kylantys laiptai: „*[Viršuje] Grožvyda, Jorė – abipusiai aukuro prie ugnies. Aitra, Ramūnas – ant laiptų; apačioj, prie vartų, Žygovas.*“ (Vydūnas, *Amžina ugnis*, 2019, [psl. ?]). Prie viršuje esančios dievybės, kurios išraiška – aukure deganti ugnis, pakylama laiptais, tačiau žmonių minia yra apačioje, nuo laiptų į aukurą juos skiria vartai.

Misterijoje *Likimo bangos* greta aukuro vaizdinio atsiranda *žibai*:

VYRŲ PAVIDALAI. Aušra mus žadin, budina galias!

[...]

Užkurkit gyvas aukuro liepsnas!

Lai trenks žaibai į miegančiąją žemę! (p. 9)

Pagrindinis atgimusio pasaulio ženklas Vydūno dramose – pavasaris, pirmasis Perkūno sugriaudėjimas. Anot A. J. Greimo, „Perkūno pirmasis sugriaudimas visoje Lietuvoje jaučiamas kaip didelės *religinės reikšmės įvykis*“ (Greimas, *Tautos atminties beiėškant*, 1990, [psl. 151]). Vydūno dramose Perkūnas – gamtos atgaivintojas, lemtingai keičiantis veikėjų likimą dramose *Jūraitė, Likimo bangos, Ragana*.

Mitologinėje pasaulio atsiradimo istorijoje *vanduo* – amžinos gyvybės simbolis. Proziniam Vydūno kūrinyje *Septyni šimtmečiai vokiečių ir lietuvių santykių* (1932) tėvynės žemė išnyra iš vandens:

Žinantysis sako, jog tėvynė išniro iš jūros. [...] Atrodo, šis vyksmas tolydžio kartojasi, nes tėvynė jūroje tebegyvena.

Vieną ankstų vasaros pabaigos rytą į Šereiklaukių aukštumų koplyčios kalvą pasidairyti užkopė jaunuolis. Rytas buvo šviesus, bet viską įsupęs tvyrojo rūkas. [...] Jaunuolis čia stovėjo tarsi jūros dugne. [...]

Tada užtekėjo saulė. Rūkas pradėjo lėtai slūgti. O gal tai žemė ėmė kilti iš jo? [...] žvilgsnis pagaliau nusklendė virš rūko, kunkuliuojančio ir plūstančio bangomis taip, tarsi iš jo ruoštūsi iškilti naujas pasaulis. Iš pirmapradės gaivališkos drėgmės, lyg nematomos jėgos pakylėtos, viena po kitos išniro kalvos. [...]

Tėvynę pagimdė jūra. [...] Debesimis ir lietum, rūku ir rasa, savo šaltiniais, gurgančiais giliai po žeme, upeliais ir upėmis jūra išsiliejus po visą kraštą, alsuoja su viskuo, kas gyva tėvynės erdvėje. Taip jūra palaiko tėvynės gyvybę. O viską laimina saulė. (Vydūnas, *Septyni šimtmečiai*, 2001, [psl. 74–76]).

Vydūno dramose *jūra susilieja su dangum* ir žymi idealiąją būtį. Dangus lietuvių mitinėje pasaulėžiūroje, pasak J. A. Greimo, yra „vandeninio pobūdžio“, marios – „tai vandeninis, utopinis, šventas pasaulis“ (Greimas, *Tautos atminties beiėškant*, 1990, [psl. 134]). Vydūno dramų herojai jaučia nenumaldomą vandens trauką: *Probočių šešėliuose* Daiva lemia Tautvydos likimą, jo gyvenimo tikslą lygina su jūron skubančiomis upėmis, *vandens–jūros sakralumą* jaučia *Jūrų varpų, Jūraitės, Likimo bangų, Amžinos ugnies, Probočių šešėlių* herojai.

Žmogaus ir visatos harmonijos vizija Vydūno dramose iškyla *mėlyna šviesa* apšviestoje scenoje. Mėlyną spalvą pasirenkama pasaulio sukūrimo scenose, žmogaus dvasingumo apoteozės

epizoduose. Panašiai mėlyna spalva, kaip viršgamtiškos dvasios simbolis, vyrauja ir penkiuose pirmuosiuose Čiurlionio ciklo *Pasaulio sukūrimas, Amžinybė* paveiksluose.

Vydūno ir M.K.Čiurlionio kūrybą sieja pasaulėjauta, simboliniai vaizdiniai (saulė, kalnas, laiptai, aukuras, žaibai, miškas), kelionės, pasakos naratyvas, sudarantys XX a. pirmosios pusės lietuvių mene po kosminiu gaubtu kuriamą individualybės formų meninį „žodyną“.

Literatūra

Rasa Andriušytė-Žukienė, M. K. Čiurlionis: tarp simbolizmo ir modernizmo, Vilnius: Versus aureus, 2004.

Vaclovas Bagdonavičius, „M. K. Čiurlionis Vydūno interpretacijos prizmėje“, *Humanistica*, 2001, Nr. 2, p. 95-98.

Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, *Laiškai Sofijai*, sudarė ir parengė Vytautas Landsbergis, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 112.

Mečislovas Davainis-Silvestraitis. *Pasakos, sakmės, oracijos*, Vilnius: Vaga, 1973, [psl. 283–284]

Stasys Yla, M. K. Čiurlionis: kūrėjas ir žmogus, Amerikos lietuvių bibliotekos leidykla: Chicago, Illinois, 1984.

Liudas Gira, „Žiupsnelis prisiminimų“, in: *Viltis*, 1911, nr. 41, balandžio 10 d., p. 6-8.

Vytautas Kavolis, „Sąmoningumo trajektorijos“, in: *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 142–150.

Sofija Kymantaitė, „Vydūno ‘Probočių šešėliai‘“, in: *Viltis*, 1908, balandžio 27 (gegužės 10), Nr. 48, p. 3.

Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė. „Vydūno ‘Probočių šešėliai‘“, in: *Aušrinė*, 1911, Nr. 5, p. 16–22.

Vytautas Landsbergis, *M. K. Čiurlionio dailė*, 1976, 55–56 p

Stasys Šalkauskis, *Sur les confins de deux mondes: Essai synthétique sur le problème de la civilisation nationale en Lituanie*, Genève: Atar, 1919.

Vydūnas und deutsche Kultur, Berlin: LIT Verlag, 2018.

Vydūnas Tilžiškis, „Iš kelionės“, in: *Vilniaus žinios*, 1908, rugpjūčio 20, Nr. 185, rugpjūčio 21, Nr. 186, rugpjūčio 22, Nr. 187, rugpjūčio 23, Nr. 188.

Vds. „Keli lietuviai dailininkai“, *Jaunimas*, Tilžė, 1911, Birželio nr., p. 9-14.

Vds. „M.K.Čiurlionis – tautiškas menininkas“, *Lietuvos aidas*, 1939.04.01

Antanas Žmuidzinavčius, „Žiupsnelis atsiminimų“, *M. K. Čiurlionis*, Kaunas, 1938, p. 82.

Vydūnas. „Mano tėvynė“, in: Vydūnas. *Septyni šimtmečiai vokiečių ir lietuvių santykių*, Vilnius: Vaga, 2001, p. 74–76.

„Vydūno laiškai Monikai Lapinskaitei-Bitlieriuvienei“, parengė V. Bagdonavičius ir J. Daunienė, *Literatūra*, 1970. T. XII (1), p. 123–148.